

NOVÉ PUBLIKACE

Marian Mazuch – Marek Hladík – Rostislav Skopal: Úpravy hrobových jam a dřevěné konstrukce v hrobech na pohřebištích Velké Moravy (sociální, duchovní a chronologický fenomén). Archeologický ústav AV ČR, Brno 2017. ISBN 978-80-7524-009-5. 336 str. s 230 obr.

Odpověď na otázku, proč se kolektiv pracovníků z mikulčické výzkumné základny věnoval problematice konstrukcí hrobových jam a ne například dlouho očekávané publikaci hrobových nálezů od trojlodní baziliky, najdeme hned v předmluvě. Rostislav Skopal totiž vyvinul při výzkumech pohřebišť novou podrobnou metodu dokumentace terénní situace hrobů, která umožňuje interpretaci původní podoby a z toho odvozené úvahy o sociálních, duchovních a chronologických otázkách. Po stránce časové se autoři vymezili obdobím 9. a přelomu 9. a 10. stol., pro něž používají termín velkomoravské.

Propracovaná je kapitola věnovaná metodice, kterou aplikují tak, že „prostřednictvím analýzy pohřebního ritu se snažíme vytvořit obraz sociální struktury společnosti“ (s. 14). Celý proces poznání zařazují do obecného vývoje vědy, především archeologie, kterou do 60. let 20. stol. označují jako ateoretickou, vystřídanou fází procesualistickou s analytickými metodami, až po postprocesualismus orientovaný na symbolický charakter artefaktu. Současná situace je charakterizována konceptem K. Kristiansena zaměřeným na teoretické a metodické experimentování označované jako racionalistický cyklus obnovené modernity, založené na výsledcích vědeckého poznání. Z obecných poznatků pak formulují cíle a metodiku výzkumu, která je podrobně popsána.

Východiskem dalších analýz, modelů a interpretací je kapitola „Klasifikace a kategorizace úprav hrobových jam a dřevěných konstrukcí v hrobech“ (s. 26–144). Vzhledem k osobnímu nasazení Rostislava Skopala se vychází z dokumentace dvou pohřebišť u Nechvalína a dvou pohřebišť u Prušánek. Pro další srovnání byly využity údaje z dalších osmi pohřebišť. Zvláště důležité se jeví exaktní poznání destrukce dřevěných prvků v hrobech dřevokaznou houbou, publikované kdysi *Danicou Staššikovou-Stukovskou* (1993), které je důležité zvláště proto, že narušené kostry signalizují přítomnost dřevěných prvků a uložení zemřelého v primárně dutém prostoru. Z tohoto vyplývají některé úkoly pro metodiku terénního výzkumu, jako zjišťování úrovně dna hrobu pomocí kovového hrotu, nebo příčný řez hrobovou jámou. Autoři upozornili na velké množství dřevěných prvků zachovaných a slovně dokumentovaných na pohřebišti Staré Město – Na valách, zkoumaném ve 40. a 50. letech 20. století. Absence kresebné dokumentace může jako „šokující“ připadat ovšem jen badatelům z počátku 21. století, protože v té době to byl standard. V další práci autoři použili jen lehce modifikovaný deskripční model *Milana Hanuliaka* (2004) sestávající ze čtyř základních kategorií (posouzení tvaru, typologie dřevěných konstrukcí, speciální úpravy ve dnech a stěnách hrobových jam a sekundární kritéria). V jedné subkapitole provedli autoři kritiku způsobu publikace obou pohřebišť v Prušánkách od *Zdeňka Klanici* (2006). Pozastavili se nad tím, že „mnoho terénních pozorování zachycených v dokumentaci nebylo v publikaci použito, případně bylo nesprávně interpretováno či vytrženo z kontextu“ (s. 35), a tyto nedostatky uvádějí na pravou míru. K tomu lze jen dodat, že pro vedoucího výzkumu, který byl tehdy angažován manažersky i politicky a odborně zaměřen na sledování otázek chronologických a typologických, stály pozorování a dokumentace terénní situace, jež byla úkolem technika na výzkumu, až na okraji zájmu.

Autoři se podrobně věnují půdorysu, stěnám a dnům hrobových jam, a zvláště výklenkovým hrobům a dřevěným konstrukcím v hrobech. Publikují mnoho zcela nových poznatků, jako např. že dřevěná dna byla přítomna přinejmenším u většiny hrobů s dřevěným obložením nebo že všechny dřevěné konstrukce měly původně překrytí. Terénní dokumentací je doložena typologie dřevěných konstrukcí. Speciální pozornost je věnována problematice hrobů na deskách, v dlabaných kmenech a volně překrytých deskami, přičemž v dokumentovaném souboru žádný z těchto způsobů úpravy hrobu nebyl prokázán a patrně chyběl i v dobovém pohřebním ritu. Podobně i balení těl do látky lze většinou vysvětlit existencí úzkých rakví. Novou interpretaci přinesli autoři v otázce speciálních

úprav den a stěn hrobových jam, které rozdělili do osmi typů, z nichž některé jsou vázány na rakve a některé (typ 8 s pěti variantami) měly různou funkci. Dalším jevem, kterému autoři věnovali pozornost, byla sekundární kritéria v hrobech, k nimž patřilo sledování polohy dřevěných konstrukcí či koster vůči osám hrobové jámy, přítomnost kovových součástí dřevěných konstrukcí, orientace, dislokace z anatomických poloh, antropologická data a hrobová výbava. Stranová excentricita kostry byla většinou způsobena při spuštění rakve do hrobu, kovové spojovací prvky se vážou na dřevěné konstrukce a přítomnost kamenů v hrobě nenese žádnou závažnou informaci. Co se týká orientace vůči světovým stranám, tak je třeba věnovat pozornost hrobové jámě, na níž je orientace skeletu závislá. Zde je možno dodat, že za pozornost by jistě stálo sledovat odchylky od západovýchodní orientace v souvislosti se sklonem terénu, protože při hloubení jámy byla jistě upřednostňována osa zhruba po vrstevnici. Poměrně velikou pozornost věnovali autoři druhotnému narušení kosterních pozůstatků a jejich dislokaci z anatomické polohy. Na sledovaném souboru došli k závěru, že „v drtivé většině případů druhotně porušených hrobů (pravděpodobně se bude blížit 100 %) se jedná o dislokaci skeletu v dutém nebo jen částečně zaplněném prostoru, a to i v případě, že nebyly zjištěny zbytky dřev z rakve nebo obložení“ (s. 104). K tomuto závěru již dříve dospělo vyhodnocení mladohradištní fáze pohřebiště v Divákách (*Unger 2011; 2012*). Byl dokonce učiněn i pokus o určení drobných savců, kteří bioturbaci mohli způsobit (*Novotná 2010*). Rovněž v otázce vykrádání a antivampirických praktik při porušování hrobů zastávají autoři skeptický názor podepřený tafonomickými analýzami. Z tohoto hlediska podrobili kritice některé starší práce.

Po subkapitole věnované dvojhrobům je zařazen přehled základních antropologických dat, u nichž i dožitý věk má charakter odhadu. U koster je důležitá poloha lebky, která může být „velmi zásadním sekundárním dokladem někdejší přítomnosti dřevěných konstrukcí v hrobech“ (s. 142). Zde je možno dodat, že Karel Ludíkovský a Robert Snášil vysvětlovali dislokaci lebky klínovitým dřevěným podložením (*Ludíkovský – Snášil 1974*, 21). Hrobová výbava je rozdělena do několika kategorií (šperky, předměty denní potřeby, součásti oděvu, vojenská výzbroj a výstroj, předměty duchovní podstaty a předměty neurčité), přičemž zařazení některých artefaktů je problematické.

Celá třetí kapitola je věnována deskripci dat, analýze vztahů a teoretickému modelu. Nepřekvapuje závěr, že velkomoravské hroby vykazují o 60 až 70 cm větší hloubku než hroby mladohradištní, což může sloužit i jako chronologická indicie. Pozoruhodných výsledků bylo dosaženo při sledování odchylky orientace hrobů od západovýchodního směru. V mladohradištní fázi druhého pohřebiště v Nechalčíně a také u diváckého pohřebiště se jeví mnohem přesnější respektování západovýchodní orientace než u fáze velkomoravské. Otázkou je, o čem tato skutečnost svědčí, ale každopádně by bylo dobré tomuto jevu věnovat pozornost. Analýzou výklenkových hrobů došli autoři k pozoruhodným výsledkům nespěšným o menší výbavě těchto hrobů; ani kombinace výklenku a rakve nenasvědčuje snaze ušetřit na dřevě. Důvod tohoto poměrně častého jevu na jihomoravských velkomoravských pohřebištích zůstává zatím utajen. Také další závěry vycházející ze statistického zpracování mají charakter statisticky významných tendencí, např. že „Mladším mužům s vyšším sociálním statusem vkládali do hrobu s dřevěnou konstrukcí především výzbroj, výstroj a předměty denní potřeby, zatímco v hrobech starších mužů – ve většině případů bez dřevěné konstrukce – se nacházejí především nálezy ze skupiny milodarů“ (s. 243). Co se týká žen, tak „mladší ženy byly vybaveny honosnějším krojem (šperky) a větším množstvím milodarů než ženy starší“ (s. 244). Všechny tyto závěry jsou dokumentovány analýzou vyjádřenou grafy.

Poslední kapitola je věnována interpretaci dřevěných konstrukcí v hrobech. Za velmi důležitý lze považovat poznatek, že stopy dřevěných konstrukcí jsou dokumentovány v hlubších hrobech, což je způsobeno tím, že po dřevomorkou napadeném dřevu se ve větších hloubkách dochovaly stopy, kdežto dřevo v menších hloubkách zcela zmizelo, což způsobil mráz. Výsledkem je závěr, že „více než tři čtvrtiny (spíše však jde o procento blízké se 100 než 75) velkomoravských hrobů minimálně na vesnických pohřebištích byly vybaveny dřevěnou konstrukcí, přičemž rakev byla používána asi šestkrát častěji než stacionární konstrukce“ (s. 285). K tomu lze dodat, že již dříve z analýzy pohřebiště v Divákách vyplynulo zjištění, že standardně se ve velkomoravské a také mladohradištní fázi pohřbívalo do dutého prostoru vymezeného rakví či komorou (*Unger 2012*, 238; *2013b*; *2014*,

116–117). Stejně tak již na pohřebišti v Divákách nebyly zjištěny žádné projevy antivampirických opatření, což se v recenzované práci potvrdilo. Autoři se vyjádřili také k aktuální otázce kontinuity či diskontinuity velkomoravského a mladohradištního horizontu pohřbívání na jižní Moravě, aniž by uvedli práce z poslední doby nastolující odlišná řešení (*Ungerman 2010; 2014; Unger 2013a*). Sami uvádějí celou řadu indicií pro diskontinuitu, ale považují tuto otázku zatím za otevřenou a naznačují možnost řešení pomocí datování koster metodou ¹⁴C.

Práce autorského kolektivu z mikulčického pracoviště Archeologického ústavu v Brně ukázala na veliké výpovědní možnosti dřevěných prvků v archeologii hrobů, a to z hlediska funkčního, sociálního i chronologického. Ukázala také na nutnost dokumentace těchto prvků při terénním výzkumu i na možnosti statistického zpracování údajů. Nezbyvá tedy než doufat, že i při dalších pracích se budeme s těmito inovativními postupy setkávat, a také, že předložený způsob dokumentace hrobů se stane standardem při terénním výzkumu.

Josef Unger

Literatura

- Hanuliak, M. 2004:* Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- Klanica, Z. 2006:* Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště I, II. Brno.
- Ludíkovský, K. – Snášil, R. 1974:* Mladohradištní kostrové pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách (o. Břeclav). Praha.
- Novotná, L. 2010:* Dislokace kostí v středo- a mladohradištních hrobech. Ms. diplomové práce, Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Brno.
- Staššíková-Štukovská, D. 1993:* Neue Erkenntnisse zur Dekomposition menschlicher Skelette am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Borovce, Slowakei. *Prähistorische Zeitschrift* 68/2, 242–263.
- Unger, J. 2011:* Druhotné zásahy do hrobů na pohřebišti z 9. a 11. stol. v Divákách, okr. Břeclav. *Acta archaeologica Opaviensia* 4, 151–159.
- Unger, J. 2012:* Archeologický výzkum pohřebiště z 11. stol. v Divákách – Padělky za humny. *Jižní Morava* 48, 220–260.
- Unger, J. 2013a:* Kontinuita či diskontinuita středo- a mladohradištních pohřebišť na jižní Moravě. *Časopis Slezského muzea Série B* 62, 283–287.
- Unger, J. 2013b:* Žena z hrobu 89 na pohřebišti z 9. až počátku 10. století v Divákách (okr. Břeclav). *Vlastivědný věstník moravský* LXV/1, 59–64.
- Unger, J. 2014:* Projevy křesťanského a předkřesťanského pohřebního ritu na středohradištním pohřebišti v Divákách, okr. Břeclav. *Studia archaeologica Brunensia* 19/2, 113–130.
- Ungerman, Š. 2010:* Počátky mladohradištních pohřebišť na Moravě. In: Š. Ungerman – R. Přichystalová eds., *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*, Praha, 220–239.
- Ungerman, Š. 2014:* Die Anfänge der jungburgwallzeitlichen Gräberfelder in Südmähren. *NÖLA, Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv* 16, 221–255.

Ivo Štefan – Martin Wihoda (eds.): Kostel Panny Marie na Pražském hradě: Dialog nad počátky křesťanství v Čechách. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2018. 220 str.

Sborník představuje třetí svazek ediční řady Nakladatelství Lidové noviny *Prameny české historie* a od předcházejících svazků se odlišuje zejména tím, že namísto událostně uchopitelných problémů (pád Velké Moravy, vydání Zlaté buly sicilské) tematizuje strukturální otázky, a to (v mikroměřítku) první pražský kostel zasvěcený Panně Marii a (v makroměřítku) potom christianizaci Čech, resp. její počátky (s těžištěm v 9. a 10. století). Vzhledem k „*naprosté volnosti, jež byla každému z oslovených zaručena*“ (s. 10) není v případě této publikace možné hovořit o autorském kolektivu: složení okruhu autorů (zahrnuje trojici historiků, dvojici archeologů, dvojici historiků architektury a jednoho religionistu) i podtitul však naznačují ambici editorů svazku prezentovat širší veřejnosti komplexní pohled na problematiku počátku křesťanství v Čechách. Christianizace Čech – viděná nadto prismatem interdisciplinárního uchopení jednoho jediného svatostánku – snad ještě více než jiné

podobné evergreeny české medievistiky osciluje mezi vašíčkovským *mýtem, obrazem a vyprávěním* (Vašíček 1996; 2006, zejm. 74–85, 94–100). Knihu proto nelze neotvírat s otázkou, zda a jak vystoupí reprezentanti jednotlivých vědních disciplín ze zajetí významově samonosného *mýtu*, který je v případě tohoto tématu mimořádně houževnatý, neboť bazíruje na nejstarší české legendistice a na ni plynule navazujícím *master narrative* českých dějin. Jaký tedy je aktuální stav znalostí, schopností a teoretického zázemí oborů, které svou podstatou tendují ke strukturnímu pohledu (*obrazu*, tj. archeologie, dějiny umění), i těch, které vysvětlují procesy (*vyprávění*, tj. zejména historie)? Již svým pojetím je proto *maridánský sborník* pro čtenáře velmi atraktivní a představuje přes césuru osmi a půl dekády zajímavý pendant k dnes již legendárnímu *sborníku svatováclavskému* z roku 1934. Ona již zmíněná „*naprostá volnost*“ pak přímo slibuje, že jednotlivé stati bude možné vnímat jako svébytné výpovědi o úrovni soudobého bádání.

V úvodním textu představují editoři svazku jeho celkovou koncepci a anotují obsah jednotlivých článků (s. 5–11), prvním z odborných příspěvků pak je text Nory Berend (s. 12–28), od jehož zařazení si editoři nejspíše slibovali zasazení počátků českého křesťanství do širšího evropského kontextu z pera renomované badatelky reprezentující špičkové vědecké pracoviště. Příznějme si však, že tento záměr zřejmě nevyšel podle původních představ. V zásadě se jedná o synopsi nedávného autorčina edičního počínu (*Berend ed. 2007, česky 2013*), která postrádá jasné geografické ukotvení (těžištěm je komparace vývoje v Čechách, Maďarsku a Polsku, v zásadě absentuje fenomén Velké Moravy, naopak nechybějí občasné výhledy do Pobaltí, Skandinávie a východní Evropy) i zacilení k tématu sborníku (N. Berend nepracuje s bohemikální literaturou, zato je poznámkový aparát plný nefunkčních autocitací), a dokonce není žádným způsobem strukturována (a to jak formálně, tak zejména myšlenkově – srov. opakované návraty např. k tématu svatovojtěšské úcty ve střední Evropě). O teoretickém přínosu nemůže být v tomto případě řeč a výhrady by šlo nakonec vznést i k českému překladu (důsledkem doslovného převodu větné stavby jsou některé formulace tak obtížně srozumitelné, že se v rámci korektur úspěšně vzepryly i správnému použití interpunkčních znamének – např. s. 21).

Článek Jiřího Dyndy se hned na úvod dotýká problematiky, která v rámci sborníku představuje nepojmenované sekundární téma a již je již tolikrát diskutovaný křesťanští českých knížat na dvoře Ludvíka Němce, k němuž došlo roku 845 zřejmě v hornofalckém Řezně. Po úvodní expozici tématu následuje kapitola věnovaná *obrazům pohanství* (s. 31–34), která uvádí čtenáře do diskurzivního rámce tohoto jen zdánlivě zřejmého pojmu. S ním je pak dále pracováno v kapitole, která vedle sebe komparativně staví dichotomii pohanského partikularismu a křesťanského universalismu (s. 34–36). Teprve po důsledném vymezení užívaných pojmů přistupuje J. Dynda k materiálové práci, již je analýza písemných pramenů, které se meritorně (tj. nikoliv obrazně, jak vesměs činí hagiografické texty) dotýkají pohanských zvyklostí ve středověkých Čechách (s. 36–40); přínosné je zejména moderní zhodnocení nejstarších normativních památek (zejm. velkomoravských, tj. penitenciálu *Ustanovení svatých otců* a *Soudního zákoníku pro lid*), pozornost je dále věnována známějším (*Homiliář opatovický*) i méně známým pramenům (pražská synodální statuta) z mladších období. Na této pevné bázi pak autor staví esejisticky laděný vrchol studie, který si všímá rozdílu mezi *pohanstvím, synkretismem a dvojitým* (s. 40–43), jehož klíčovým závěrem je teze, že oba antagonistické póly (pohanství a křesťanství) nepokrývají svými dopady shodný rozsah aspektů života společnosti, takže zde vzniká prostor, kde mohou být vůči sobě pokud ne komplementární, tak alespoň paralelní, bez ohledu na to, jakými nálepkami označovali tento fakt středověcí a pozdější myslitelé. Bohužel je nutno předeslat, že žádný z dalších autorů, kteří se v různých perspektivách dotkli rozličných rovin procesu christianizace, nedosahuje teoretické kultivovanosti J. Dyndy, který jako jediný prokázal schopnost pohybovat na ose pohanský – křesťanský též na synchronní (strukturní), a nikoliv pouze diachronní (procesní či kauzální) ose.

Příspěvek Ivy Adámkové otevírá druhý tematický blok publikace, zaměřený úžeji na kostel Panny Marie. Autorka v něm sumarizuje svědectví písemných pramenů, představuje proto velmi stručně (s. 56–63), v zásadě pozitivistické shrnutí středověkých písemných zmínek prvního pražského kostela – nic více a nic méně.

Jan Frolík přispěl studií (s. 64–99), kterou lze hned z několika hledisek označit pojmem *konvenční*; zabývá se souborem archeologických nálezů (pozůstatky kostelní stavby a především přilehlého pohřebiště), které jsou *konvenčně* ztotožňovány s kostelem Panny Marie, otevírá *konvenční* spektrum otázek, které si archeologie v podobných souvislostech klade, a prostřednictvím *ničím nekonvenčních* poznávacích postupů dochází k závěrům, které *konvenují* tradičním interpretacím navazujícím na stěžejní publikace I. Borkovského z přelomu 40. a 50. let. Autor přitom vytěžuje poznatky svých revizních výzkumů klíčových situací i nově publikovaný katalog hrobových nálezů z okolí kostela mezi II. a IV. hradním nádvořím včetně výsledků zcela nedávných přírodovědných analýz (viz pozn. 39). Je třeba ocenit, že J. Frolík dokázal předložit a vyložit výsledky komplexního archeologického výzkumu, na němž se podílelo několik badatelských generací, ucelenou, srozumitelnou formou a na přiměřené ploše. Pouze je možné litovat, že jeho příspěvek vymezené téma žádným způsobem nepřekračuje, např. směrem ke komparaci s jinými pohřebišti v areálu Pražského hradu a jeho okolí, v otázce chronologie jednotlivých skupin artefaktů nebo na diskusní rovině vůči některým aktuálním otázkám, které se k tzv. kostelu Panny Marie vztahují.

Pokud dva dělají totéž, nebývá to totéž. Tuto starou pravdu výtečně dokládá hned navazující stať, jejíž autorkou je Jana Maříková-Kubková (s. 100–130). Bylo oprávněně očekávat, že příspěvek nazvaný *Úloha kultu a církevních center ve formování Pražského hradu v raném středověku* otevře teoreticky zaměřená stať, která vyloží možná východiska řešení této netriviální otázky, jež v sobě kombinuje nutnost rozsáhlé rekonstrukce (leckdy spíše modelace) výrazně transformovaných struktur a zároveň jasně definovaný hermeneutický přístup k možnostem rozumně jejich vzájemných významových vazeb; obojí pochopitelně s nárokem na akademickou kontrolovatelnost celého poznávacího procesu. Je proto překvapivé, že hned citátem z Goethova Fausta v záhlaví („*Šedá, můj příteli, je všechna teorie, a žítí zlatý strom se zelená.*“) se autorka otevřeně vymezuje vůči teoreticky založené práci a následně, v poměrně rozsáhlé expozici (s. 100–103), adoruje empirický přístup k látce, který je zcela úzce zaměřen na studium jediné lokality, tedy Pražského hradu, a to až na úroveň minuciózních (a v praxi zcela neupotřebitelných) detailů, jako například že při převodu jednotlivých v minulosti užívaných výškových systémů na současně platný *Baltský po vyrovnání* kolísá příslušná konstanta v rámci hradčanského areálu o celý 1 milimetr.

Vlastní studie začíná již *prae urbe condita*, tedy stručným a pro širší čtenářskou obec jistě užitečným přehledem přirozené hradčanské geomorfologie a připomenutím skutečnosti, že již v pravěké době byla Pražská kotlina intenzivně využívaným sídelním prostorem (s. 104–105). Pointou (a zároveň můstkem k následující kapitole věnované kostelu Panny Marie) je však dlouhodobě tradovaná (viz s. 105, pozn. 20), ale materiálně nepodložená hypotetická otázka, zda prostor střední části hradčanského ostrohu neměl dlouhodobou tradici kultovního areálu sahající až do předhistorických dob. Zde se v autorčině studii poprvé, ale zdaleka ne naposled, uplatňuje princip „dedukce vzad“,¹ tedy vkládání racionalizujících příčin zjevných následků do zpětně konstruovaných kauzálních vztahů. Tento vypravěčský postup upomíná na literární podstatu historiografie (tak např. *Foucault 1997*, 24) a nachází uplatnění zejména při „*kresbě obrazu*“, ve skutečnosti však *vyprávění příběhu* jedné struktury, konkrétně sakrální stavby v průjezdu mezi II. a IV. hradním nádvořím.

Její nejstarší fázi má představovat memoriální kaple s rozsáhlou tumbou, obě neznámého stáří (terminologickou konvencí související s touto strukturou fixuje *Maříková-Kubková – Herichová 2017*, 74). Vzhledem k tomu, že tumba zaujímá podstatnou část plochy lodí, nemá být kaple pro tuto prostorovou stísněnost schopna běžného liturgického provozu. S tímto stanoviskem vystoupil již I. Borkovský a akceptovaly ji i další, dnes již klasické práce (*Borkovský 1953*, 159–160; *Merhautová 1971*, 216), přísně vzato se však jedná o spekulaci nekontrolovanou žádnými fakty. Jaké byly minimální prostorové nároky na liturgický provoz v drobných, v zásadě privátních svatostáncích je nepochybně složité objektivně vyjádřit. Nezbyvá než argumentovat *per analogiam*, v českém prostředí

¹ J. Maříková-Kubková se k němu otevřeně hlásí nejen v tomto svém syntetickém textu (explicitně na s. 113), ale i v rámci analytických studií (*Maříková-Kubková – Herichová 2017*, 75).

například miniaturní rotundou, která je dnes zachována v mase zdiva hradního paláce v Lokti,² rozsáhlejší komparativní analýzu by si ostatně zasloužil zřejmě i samotný fenomén memoriálních kaplí v raně středověké střední Evropě.³ V kontextu existující nekropole měl následně vzniknout historicky doložený kostel Panny Marie jako přemyslovské založení, jeden z jeho potenciálních zakladatelů, kníže Spytihněv, však měl nalézt svůj poslední odpočinek v nově zbudované hrobce v „cizí“ pohřební kapli, jejíž význam měl být v mezidobí zapomenut, což je v případě *memorie* jednak (ne)logické *contradictio in adjecto*,⁴ jednak v rámci elitních hrobů na Pražském hradě i jinde⁵ spíše neobvyklé. Následně – nyní již v podstatě v souladu s obecně přijímanou vizí – vznikla nad tímto mauzoleem nová církevní stavba, kolem níž pokračovaly funerální aktivity. Z příspěvku však explicitně nevyplývá, které patrocinium měla tato stavba nést, tj. zda přejala mariánské zasvěcení od prozatím jen fiktivní první přemyslovské svatyně, která se tak v naznačené kauzalitě zjevuje a mizí jako *deus ex machina*, nebo zda představuje doposud neznámý uzlový bod v sakrální topografii Pražského hradu; vzhledem k tomu, že autorka dále v textu operuje (s. 119–121) s areálem kostela Panny Marie bez dalších přívlastků, lze se domnívat, že spíše volí první naznačenou možnost.

Rovněž závěrečné části studie J. Maříkové-Kubkové se nesou v čistě empiristickém duchu, čehož lze litovat například v případě nastíněné hypotézy o původním ohnisku osídlení Hradčan v prostoru západního předpolí Pražského hradu, k jejímuž zformulování autorka neuvádí žádná konkrétní východiska.⁶ Na obecné rovině je pak poměrně těžké text přiřadit některé definované vědní disciplíně či paradigmatu; čtenářovy pochybnosti má zřejmě vyjasnit dovětek *Na místo závěru – návrat do historie výzkumu* (s. 121–122), který říká, že utváření Pražského hradu má být *synonymem* pro počátky české dějinnosti a proces jeho moderního poznávání pak má být zpodobněním moderních dějin české společnosti. Archeologická podstata přední české památky tak má být významově sebeurčujícím *obrazem i příběhem*, tedy vlastně kabinetní ukázkou vašíčkovského *mýtu*.

Příspěvkem J. Maříkové-Kubkové se uzavírá skupina textů zaměřených úžeji na Pražský hrad a kostel Panny Marie. Závěrečná trojice příspěvků pak ohledává počátky christianizace Čech – fakticky ovšem pouze středočeské oblasti – v širší perspektivě písemných pramenů, hmotné evidence a z pohledu nejstarších sakrálních staveb. Martin Wihoda se vrací k řezenskému křtu roku 845, aby po čtvrt století od – slovy J. Dyndy *kanonického* – výkladu *D. Třeštika* (1994; 1997, 74–98) revidoval pohled české historiografie na toto první skutečné dějinné vystoupení Čechů (s. 131–145). Na rozdíl od velkého myslitele polistopadové české státnosti, pro něhož představovala roztržičnost Čech 9. století problém, pro nějž bylo vždy nutno najít „unitaristickou“ ambaláž, je M. Wihoda připraven hledat za řezenskými událostmi více, než pozoruhodnou epizodu. Evropskou perspektivu jeho příspěvku ostatně výmluvně ilustruje pojetí politické mapy střední Evropy po polovině 9. století na s. 134.⁷

² Nejmenší rotundě na českém území věnovali naposledy pozornost J. Čiháková a M. Müller (2015, 59).

³ V rámci české literatury dosud nejobsáhleji Sommer 2001, 107–114, pozornost je v této souvislosti třeba věnovat vývoji úpravy hrobu knížete Ernusta (†865/866), pramenně nejlépe dokumentované osobnosti českých dějin 9. století (viz Hasil 2011) na hradě v Sulzbachu, Ldkr. Amberg-Sulzbach, který, je-li ztotožnění M. Hensche správné (Hensch 2005, zejm. s. 30–33), musel být v rámci české společnosti počátku 2. poloviny 9. století obecně dobře známou osobou.

⁴ J. Maříková-Kubková mlhavě spekuluje o výměně obyvatel nebo blíže nespécifikované změně funkce celého okrsku (s. 114), prakticky totožnou formulaci obsahuje i nejnovější analytická studie Maříková-Kubková – Herichová 2017, 75.

⁵ Srov. Lutovský – Bravermanová 2007, zvl. s. 18–19; kontinuita paměti (archeologicky vyjádřená stavební obnovou, resp. stavebním vývojem *memorie*) pak představuje běžný, opakovaně doložený model – srov. Tetín, okr. Beroun (Sommer 2001, 122–125); Sulzbach, Ldkr. Amberg-Sulzbach (Hensch 2005, 83–88, zde další lit. ke karolinsko-otonskému prostředí).

⁶ Z recentních příspěvků k této velmi důležité diskusi pražské archeologie srov. příspěvek J. Frolíka (s. 88–89) a dále Boháčová – Podliska a kol. 2017, 45–46.

⁷ Srov. tradicionalisticky pojatou mapu Velké Moravy ukazující v rozsahu moderních hranic její „přirozený rozsah“ – viz Kouřil ed. 2014, 12–13.

Název i pointa textu M. Wihody bazíruje na důsledném oddělení významů slov *christianizace* (tedy procesu přetváření společnosti a jejích norem v časových horizontech zpravidla překračujících lidská pokolení; autor nastiňuje jeho peripetie na s. 133–136) a *křesť* (ve smyslu konstitutivního aktu zařazujícího jednotlivce mezi Ježíšovy následovníky).

Toto rozdělení umožňuje M. Wihodovi pojmout událost roku 845 jako privátní akt příslušníků českých elit, který – přestože mohl být míněn ze subjektivního hlediska seriózně – měl především směřovat k posílení vlastního společenského postavení v rámci hierarchie franských elit, do jejichž orbitu se Čechy dostaly v důsledku událostí let 805 a 806.⁸ V rámci vnitřních poměrů však předáci neměli možnost tuto novou složku své osobní identity prakticky uplatňovat, ale patrně ani neměli důvod ji popírat, o čemž má svědčit jednak jméno Herimana, který jako jeden z českých *duces* bojoval roku 872 proti Frankům (s. 139), ale také některé archeologické nálezy, mezi něž již oblibitně patří kolínský „knížecí“ hrob, mohyla z Želének na Teplicku, ale hypoteticky také mauzoleum s rozsáhlou tumbou objevené mezi II. a IV. nádvořím Pražského hradu, které mělo být teprve dodatečně modifikováno na první pražský kostel v době, kdy historičtí Přemyslovci započali s procesem *christianizace* Čech (s. 141).

Ivo Štefan se rozhodl svůj příspěvek *Pohanství a počátky křesťanství v Čechách* pojmout jako *dialog historie a archeologie* (s. 146–171), čímž navazuje na tradici pražského univerzitního pracoviště. Autor se hned v úvodních odstavcích dotýká řezenského křtu roku 845 a vydává se tak, pochopitelně s odlišnými akcenty, vlastně stejnou trasu jako předcházející text M. Wihody. Pouze na úvod je vložena „studie ve studii“ nazvaná *České pohanství* (s. 147–155), která nese dvě důležité sdělení. Zaprvé poukazuje na skutečnost, že rekonstrukce tradičního slovanského náboženství vesměs stojí na „velmi problematickém, více či méně explicitním předpokladu jednoty slovanské kultury a neměnnosti náboženských kategorií a praxe od 6. století, kdy se měli Slované rozjetí ze své „pravlasti“, až do 11. a 12. století, z něhož pocházejí téměř všechna souvislejší vyprávění autorů jako Dětmara z Merseburku, Adama Brémského, Helmolda či autora tzv. Nestorova letopisu.“ Zadrhé se zde I. Štefan (v některých případech snad až příliš břitce) vypořádává s většinou archeologických situací z Čech a z Moravy, které bývají v literatuře spojovány s předkřesťanskými kultovními areály, a následně vyslovuje hypotézu, že úlohu domnělých kultišť mohly hrát spíše rezidenční areály tehdejších elit.

Na podporu této v jádru logické, ale na základě archeologického záznamu sotva kdy prokazatelné teorie odkazuje I. Štefan na několik obecně známých jevů svázaných s fenoménem opevněných centrálních míst, tedy hradišť, přičemž ani jeden z těchto argumentačních pokusů nelze pokládat za příliš zdařilý. Úvaha, že s kultovními aktivitami mohla souviset hradiště, která navazují na starší neopevněná výšinná sídliště, je sotva zpochybnitelná, bohužel neřeší ústřední problém, který autor naznačuje, tj. že není zřejmé, co by tuto skutečnost dokládalo archeologicky. Až příliš obecná je následující teze, že „na svůj výklad čekají také mnozíci se nálezy litých ozdob avarského stylu, které se v desítkách koncentrují právě na některých opevněných lokalitách a jen těžko je můžeme vysvětlit jako běžné zřátové položky“ (s. 154). Odhlédneme-li od skutečnosti, že koncentrace tohoto jevu na hradištích je pouhým odrazem stavu poznání (přesněji schopnosti archeologů alespoň ve vybraných lokalitách – a tedy primárně hradištích – usměrňovat a následně vědecky fruktifikovat činnost hledačů s detektory kovů), není zcela jasné, jak slova I. Štefana číst. Domnívá se snad, že se jedná o intencionálně deponované předměty? V nějaké míře tomu tak může být, nelze však opomíjet i jiná možná vysvětlení, související např. s doklady místní produkce těchto charakteristických předmětů. Štefanův poslední pokus prokázat souvislost hradišť a „starého“ kultu se zakládá na známém jevu restrukturalizace sítě centrálních míst v době sjednocování moci v regionech v rukách Přemyslovců; opět se jedná o myslitelný, ale jistě ne jediný možný model (pro příklad, kdy se bezpečně neuplatní, je možné zajet do jihomoravského Znojma). Bohužel je třeba říci, že tato demonstrace archeologické impotence rozpoznávat předkřesťanské kultovní areály je v zásadě poslední promluvou archeologie ve slibované

⁸ Obdobně uvažuje též I. Štefan ve svém příspěvku – s. 156.

diskusi. I. Štefan se na zbývající ploše svého textu již důsledně drží diachronní vyprávěcí linie dané písemnými prameny, v níž na archeologické poznatky zůstává pouze druhořadá, „ilustrační“ úloha.

Mezi tradičními rekvizitami, s nimiž I. Štefan zachází (stejně jako před ním ve svém textu již M. Wihoda), samozřejmě figurují honosné hroby ze středočeského Kolína a Želénky na Teplickou (s. 160–162). Z čistě archeologického pohledu je potřeba v této souvislosti poukázat na skutečnost, že prakticky jakýkoli myslitelný a archeologicky rozpoznatelný elitní pohřeb z období druhé poloviny 9. století lze hypoteticky spojit s řezenskými křtenci. Bude se nejspíše jednat o jeden z nejstarších středověkých kostrových hrobů na našem území, tj. podle mínění nemalé části badatelů bude přejímat křesťanský způsob pohřbu.⁹ Stejně tak lze předpokládat, že by obsahoval signifikantní předměty franské provenience, tj. odkazoval na recepci předobrazu franského velmože, jehož obligátní komponentou již v této době byla křesťanská víra, pokud by ovšem nebyl uložen v kontextu sakrální stavby. Z toho plyne, že archeologie nedovede svými poznávacími postupy identifikovat jasnou strukturu elitních pohřbů, které by bylo možné s „privátními“ křtenci předbořivojovského období spojit, a *vice versa* tedy jev soukromého křesťanství českých elit po polovině 9. století nedokážeme archeologickými prostředky spolehlivě identifikovat a studovat. Tyto pozoruhodné hroby tak dokládají kulturněhistorický obraz Čech své doby, ale patrně je nelze bez dalšího vřazovat do jakýchkoliv kauzálních řetězců, neboť „*předměty odkazující na křesťanství*“ v nich obsažené vypovídají přísně vzato pouze samy o sobě.

V souvislosti s pohřby českých elit 2. poloviny 9. století je třeba si dále povšimnout dvojedine diskrepance na synchronní rovině, která souvisí s otázkou jejich ideové předlohy. Jak I. Štefan správně konstatuje, zvyk bohatě vybavených komorových hrobů i funerálních křížků z tenké zlaté fólie (tzv. *Goldblattkreuze*) vychází z germánského prostředí, autor však ponechává bez povšimnutí důležitou skutečnost, že oba tyto jevy důsledně mizí na počátku 8. století.¹⁰ Jakým způsobem se povědomost o těchto zvycích objevila v Čechách o několik generací později, tak zůstává palčivou otázkou, protože pokud bychom se přidrželi imitativního interpretačního vzorce I. Štefana a ostatně i M. Wihody, měl by být v polovině 9. století přejímán zvyk pohřbu, jehož význam není vyjádřen hrobovými přířadkami, nýbrž prostorovou vazbou na kostel. S tím se v českém prostředí prokazatelně setkáváme teprve v souvislosti se sakrální stavbou v průjezdu mezi II. a IV. nádvořím Pražského hradu.¹¹ Ponecháme-li stranou otázku, jak lze datovat původní rozsáhlou tumbu, i to, zda byla vůbec kdy využita, připadá primát tohoto způsobu uložení páru pohřbenému v mladší, menší kamenné hrobce.

Ztotožnění tohoto společensky jistě významného páru s knížetem Spytihněvem a jeho chotí neznámého jména zůstává patrně jedinou jistotou, kterou nezpochybnil žádný z příspěvatelů *maríánského* sborníku. Přesto by však příspěvek zaměřený širěji na dialog archeologie a historie měl alespoň poukázat na některé související otázky, které se k tomuto pozoruhodnému nálezu vztahují. Jedná se totiž o jednu z klíčových situací pro českou typochronologii ženského šperku a potažmo chronologii českých raně středověkých nekropolí vůbec, neboť se zde potkává komponenta velkomoravská se západní karolinskou, pro kterou má právě tento náleзовý celek představovat jakési „historicky“ určené konvenční datum *post quem* výskytu v Čechách. Je však toto tvrzení obhajitelné například pro regiony, z nichž velkomoravský šperk nemáme doložen? Je relevantní pro rozsáhlé oblasti západních a jižních Čech,¹² mimochodem specifické vysokou koncentrací raně středověkého mohylového

⁹ Překážkou pro vyslovení takové hypotézy by *in extremo* nebyl ani jiný, než kostrový ritus, neboť žádný jednotlivec nemůže garantovat sémantické záměry, popř. vyspělost svých pozůstalých; klasickým příkladem budiž „duryňský“ ráz hrobu franského krále Childericha I.

¹⁰ K chronologickému a geografickému rozšíření komorových hrobů v protohistorickém období viz *Abegg-Wig – Lau Hrsg. 2014*, ve slovanském prostředí např. *Janowski 2015*; k datování artefaktu typu *Goldblattkreuz* severně od Alp viz *Böhme 1998*, 315–316.

¹¹ Srov. teorii P. Šebesty, že jedním z křtenců z roku 845 byl muž uložený s ostruhou s dlouhým bodcem a nožem v nejstarší sakrální stavbě na Chebském hradě (*Šebesta 2013*).

¹² Bližší charakteristiku archeologického projevu raně středověkých pohřebišť v tomto regionu podává *Schejbalová 2011*, 55–56.

pohřbívání, které přímo sousedily s podunajským okruhem karolinských řadových nekropolí a ostatně tedy s oblastí, jejíž christianizace byla v této době již v relativně pokročilé fázi?¹³ Všechny tyto otázky se tím či oním způsobem dotýkají počátků křesťanství v Čechách a neměly by zůstatvat za horizontem „pražského centra“! Toho se naopak úzce dotýká horizont bohatě vybavených hrobů z přelomu 9. a 10. století, jejichž výbava přímo či zprostředkovaně (tzv. pražská dílna) odkazuje na módu a šířeji vzato životní styl rozvinutých velkomoravských center. Těchto nálezů v nedávné době výrazně přibýlo, a to zvláště ve spojitosti s doposud badatelsky méně exponovanými lokalitami při okraji Prahy (uplynulá sezóna byla v tomto směru skutečně bohatá), u kterých je přítomnost sakrální stavby podstatnou diskusní otázkou.¹⁴ V každém případě se zde profiluje nejpozději s počátkem 10. století poměrně široká vrstva osob blízkých vládnoucímu rodu, která zjevně měla zájem žít životním stylem, který předpokládá více, než jen formální přijetí Krista, což dále implikuje potřebu většího množství kněží, ale také kostelů, byť třeba ne kamenných a tedy archeologicky spolehlivěji zachytitelných a rozpoznatelných,¹⁵ což je neoddiskutovatelným faktem, který do diskuse s písemnými prameny, které tento fenomén neodrážejí, musí archeologie vnést.

Počátkům sakrálních staveb v Čechách se ovšem ve svém příspěvku I. Štefan z pochopitelných důvodů spíše vyhýbá, neboť tomuto fenoménu je věnován samostatný příspěvek, jehož autorem je Dalibor Prix (s. 172–205). Jeho příspěvek zjevně cílí (plně v souladu s koncepcí publikace) na širší publikum, neboť čtenáře k problematice nejstarších pražských, levohradských, staroboleslavských a líbických svatostánků uvádí systematicky a zešíroka. Do jaké míry tomuto „profesorskému“ pojetí sluší psychologizující vsuvky zcela odbíhající od tématu (popírání společenské úlohy žen středověkým písemnictvím – s. 174; předstírání křesťanství českými knížaty – s. 177 atp.), ponechme na vkusu každého jednotlivce, skutečně problematické je v tomto případě opět důsledné svázání problematiky artefaktuální (a potažmo krajinné) struktury se stavem terénního výzkumu, který je věrným obtiskem obecného narativu českých dějin (tj. „christianizuje“ se tam, kde o tom vydali středověcí literáti svědectví, a to v zásadě do konce 10. století, kdy pro středověké písemnictví přestává být toto téma stěžejní).¹⁶ Jednotlivé peripetie *vyprávění* příběhu nejstarších kostelních staveb v Čechách v podání D. Prixe nemá na tomto místě smysl komentovat či rozporovat. Pro ilustraci postačí poukázat na nedávný nález monumentální křesťanské svatyně (nebo přinejmenším jejího nedokončeného torza) na Vyšehradě, již je možno datovat již do 70. let 10. století, tedy do doby, v níž Prixův příběh vrcholí. Pokud v této době vzniká v Čechách nová, charismaticky, mocensky a perspektivně i ekonomicky silná entita, pražské biskupství, prakticky synchronně „druhý hrad“ v Pražské kotlině a v jeho rámci svými parametry jedinečná sakrální stavba, není přece myslitelné tuto část struktury přejít mlčením jen proto, že postrádá korelát v materií dochovaných písemných pramenů. Naznačená, materiálně nepodložená úvaha, že by vznik Vyšehradu a tamní, výjimečné sakrální stavby měl souviset s ustavením pražské diecéze, je přirozeně ryze spekulativní, zde však dobře poslouží jako extrémní argument, tj. jako ukázka mezi jednostranně narativně založeného výkladu D. Prixe.

V úvodu této recenze bylo poukázáno na skutečnost, že *maríánský sborník* je možno posuzovat jako svého druhu „výroční vysvědčení“ o stavu jednotlivých mediivistických oborů, pokud jsou posuzovány prostřednictvím konfrontace s prestižními tématy spjatými s poznáváním centra raných přemyslovských Čech, tj. s Prahou a Pražským hradem. Takto formulovaná otázka je přirozeně velmi široká, na stránkách Archeologických rozhledů je proto legitimní ji zúžit zejména na obory,

¹³ Srov. *Bergmann et al. 2007*, zde další literatura.

¹⁴ Klecany, Praha-východ: *Profantová 2011; Charvát 2011, 27–30; Praha-Vinoř: Daněček 2005*.

¹⁵ Vzpomeňme na tomto místě esej *S. Vencla (2004)* o tomto fenoménu jako „*archeologickém pozůstatku snížené viditelnosti*“, který by přesto neměl unikát pozornosti. O výrazné závislosti archeologické evidence dřevěných kostelů na moderních formujících faktorech svědčí jejich dobrá prozkoumanost na území někdejšího západního Německa, kde v 60. a 70. letech docházelo k plošným výzkumům uvnitř stojících svatostánků v souvislosti se zaváděním podlahového vytápění – viz např. *Bergmann et al. 2007, 58–126*.

¹⁶ D. Prix bere na milost pouze Cheb, který měl v době christianizace patřit blíže nespecifikované entitě „*Srbů*“, aniž by však citoval některý z klíčových textů P. Šebesty (zejm. *Šebesta 2013*).

kteří zacházejí s artefaktuálními pozůstatky minulé reality. Příspěvky J. Frolíka, J. Maříkové-Kubkové, I. Štefana a D. Prixe pokrývají poměrně široké oborové, institucionální i generační spektrum, přesto si nelze nepovšimnout společného znaku všech čtyř studií. Je jím fascinace historickým vyprávěním a neutuchající tendence hledat rozličné způsoby, jak vsouvat hmotné svědectví do diachronních kauzálních vztahů. Na stránkách publikace tak převládá pojetí archeologie uzavřené v bludném kruhu narativů: středověké literární památky zakládají *mýtus*, *master narrative* nejstarších českých dějin. Historická vyprávění následně výrazně ovlivňují dlouhodobou strategii sběru archeologických dat. Ovšem kontury *obrazu* vytvářeného na jejich základě jsou primárně črtány opět podle *příběhů*, které nejsou zachyceny nikde jinde než v dílech středověkých legendistů a kronikářů, pokud se příslušné struktury přímo nestávají aktéry *mýtů* nových, jak ukázal příspěvek J. Maříkové-Kubkové. Je ostatně signifikantní, že publikace nese na svém přebalu historické foto I. Borkovského a J. Böhma v debatě nad zdívkou kostela mezi II. a IV. hradním nádvořím (a zdaleka není jedinou publikací k pražské archeologii z nedávné doby, jejíž obálka bazíruje na obrazových materiálech ilustrujících dějiny bádání). V této souvislosti si recenzent klade otázku, proč je právě tento obsah obrazové komunikace s veřejností v pražské archeologii tolik rozšířen. Nebylo by lépe obor prezentovat (také) jako progresivní disciplínu rozvíjející např. moderní a svou podstatou atraktivní dokumentační a analytické postupy? Jsou naše oborové *mýty* a *mytické* postavy skutečně tím podstatným, co veřejnost od archeologie dnes očekává a s čím si ji má ztotožňovat?

Jakékoliv jiné než diachronní výkladové rámce, počínaje základním synchronním postupem, tedy komparací, jsou naopak velmi výrazně upozaděny. To se nakonec projevuje značnou měrou vnuceného pragocentrismu, neboť v rámci žádného jiného regionu Čech 9. a 10. století pochopitelně nelze s ohledem na profilaci písemné pramenné základny nastíněný přístup uplatňovat. Srovnávací studium mimo časoprostorový rámec raných přemyslovských (středních) Čech je pak pro *maríánské* badatele zřejmě příliš odtažitě od ústřední vyprávěcí linie. Za svůj „prst na tepu dějin“ tak tyto autoři raději platí velmi vysokou cenou, již je rozostření oborové identity disciplín, které na stránkách sborníku mají reprezentovat. Je však toto úloha archeologie a jí blízkých disciplín v rámci transverzálních medievistických diskusí (srov. *Macháček 2008*, zejm. 598–602), tedy třeba v dialogu nad počátky křesťanství v Čechách?

Jan Hasil

Literatura

- Abegg-Wigg, A. – Lau, N. Hrsg. 2014:* Kammergräber im Barbaricum: zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit: Internationale Tagung, Schleswig 25.–27. November 2010. Neumünster.
- Berend, N. ed. 2007:* Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus c. 900–1200. Cambridge.
- Berend, N. ed. 2013:* Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století. Praha.
- Bergmann, R. – Dippold, G. – Haberstroh, J. – Lange, Ch. – Weiß, W. 2007:* Missionierung und Christianisierung im Regnitz- und Obermaingebiet. Bamberg.
- Boháčová, I. – Podliska, J. a kol. 2017:* Průvodce pražskou archeologií. Památky známé, neznámé i skryté. Praha.
- Böhme, H. W. 1998:* Goldblattkreuze. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 12, Berlin, 312–318.
- Borkovský, I. 1953:* Kostel Panny Marie na Pražském hradě. Památky archeologické 44, 129–200.
- Čiháková, J. – Müller, M. 2015:* Malostranský kostel sv. Václava v geometrickém světě středoevropských rotund. Staletá Praha 31, 2–109.
- Daněček, V. 2005:* Indicie podoby vnitřní plochy raně středověkého hradiště v Praze-Vinoři. Archeologie ve středních Čechách 9, 561–567.
- Foucault, M. 1997:* Der Mensch ist ein Erfahrungstier. Gespräch mit Ducio Trombadori. Frankfurt am Main.
- Hasil, J. 2011:* Les élites franques de l'ouest comme des chefs de clans dans l'environnement slave?. Etudes Médiévales Université de Picardie Amiens 50, 50–61.

- Hensch, M. 2003:* Burg Sulzbach in der Oberpfalz: Archäologisch-historische Forschungen zur Entwicklung eines Herrschaftszentrum des 8. bis 14. Jahrhunderts in Nordbayern. Neustadt/Aisch.
- Charvát, P. 2011:* Václav, kníže Čechů. Praha.
- Janowski, A. 2015:* Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane. Szczecin.
- Kouřil, P. ed. 2014:* Velká Morava a počátky křesťanství. Brno.
- Lutovský, M. – Bravermanová, M. 2007:* Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů. Praha.
- Macháček, J. 2008:* Středoevropský model a jeho testování. Český časopis historický 106, 598–626.
- Mařítková-Kubková, J. – Herichová, I. 2017:* Revize mladších stavebních fází kostela Panny Marie na Pražském Hradě/Hradčanech. Staletá Praha 33, 74–93.
- Merhautová, A. 1971:* Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- Profantová, N. 2011:* New Evidence concerning Dating, Importance and Hinterland of Early Medieval Hillfort of Klecany, district of Prague-East. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 355–370.
- Schejbalová, Z. 2011:* Raně středověká řadová pohřebiště v Plzeňském kraji. Plzeň.
- Šebesta, P. 2013:* Geneze nejstarších kostelů v Chebu. Archaeologia historica 38, 291–308.
- Třeštlík, D. 1994:* Křest českých knížat roku 845 a christianizace Slovanů. Český časopis historický 92, 423–459.
- Třeštlík, D. 1997:* Počátky Přemyslovců. Praha.
- Vašíček, Z. 1996:* Obrazy (minulosti). Praha.
- Vašíček, Z. 2006:* Archeologie, historie, minulost. Praha.
- Vencl, S. 2004:* Dřevěná sakrální architektura a archeologie: Ecclesia lignea jako zvláštní případ archeologických pozůstatků snížené viditelnosti. In: E. Kazdová – Z. Měřínský – K. Šabatová eds., K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám, Brno, 517–524.